

SZÉKELY GÁBOR

ÚJABB NÉMET FORRÁSKIADVÁNYOK A XX. SZÁZAD TÖRTÉNETÉRŐL

A német újraegyesítés után meglepően gyorsan megjelentek a nem pusztán európai hanem joggal világtörténelminek nevezhető eseményeket és a mögöttük meghúzódó folyamatokat feltáró forráskiadványok. A történész joggal gondolkodik el azon, vajon mi az oka annak, hogy míg az ötvenes és hatvanas évtizedben egy-egy újabb, modernkori dokumentumokat közreadó forráskiadvány eseményszámba ment, addig az utóbbi tíz évben e könyvek soha nem látott bőségével találkozhatunk. Mindjárt hozzátehetjük, a változások nem kedveztek a monográfiáknak. Ezek száma csökkent, különösen a nagyobb korszakokat áttekintőké. Az utóbbi műfajban talán a biográfiák jelentettek kivételt: nagy számban jelentek meg — és keltek el — a legkülönfélébb színvonalon megírt életrajzi kötetek. Közülük továbbra is színvonalasak a Hitler életét feldolgozó újabb és újabb monográfiák. Míg korábban John Toland biográfiája volt a legerjedelmesebb a maga 1200 oldalával, most két szerző, illetve szerzőpár is igen részletes — és ami a forrásokat illeti — alaposabb munkát írt. Ian Kershaw sheffieldi professzor két, egyenként több mint 700 oldalas kötete egyszerre jelent meg angolul (W.W. Norton, New York–London, 1998., 2000.) és németül (DVA, 1998., 2000.) Nemzetközileg elismert keletnémet történészek könyveként hirdeti a kiadó a volt német–magyar történész vegyesbizottság tagja Kurt Pätzold, illetve Manfred Weißbecker Hitler-biográfiáját (Militzke Verlag, 1999.), amely ha „mindössze” 680 oldalon jelent is meg, újabb példa arra, hogy e témák kimeríthetetlen érdeklődésre tarthatnak számot, ugyanakkor a tömeges igény nem mond ellent e könyvek mind színvonalasabb és újabb dokumentumokkal, fókusszal gazdagított megjelentetésének.

Ezekkel a kötetekkel most nem foglalkozunk, bár jelentős részük szinte forráskiadványnak is tekinthető: szerzőik nagy mennyiségű dokumentum beillesztésével teszik színesebbé (és terjedelmesebbé) e munkákat. Csak kivételképpen foglalkozunk a szintén nagy számban megjelent egy- és többszerzős tanulmánykötetekkel. Tesszük ezt azért, mert nem egy közülük közvetlenül kapcsolódik egy-egy új dokumentumhoz, azok részletes ismertetését, elemzését adja. Mindezen történeti tárgyú publikációk nem kis szeletét jelentik a Nyugat-Európa legnagyobbjának tartott német könyvpiacnak.

Az utóbbi tíz év német nyelven megjelent forráskiadványainak már pusztá áttekintése sem jelent egyszerű feladatot. Leggyakoribb tematikáik most is két problemakörrel kapcsolatosak. A kettő közül az egyik azonban új. Korábban a dokumentumkötetek, ha nem is nagy számban merítettek az egyik vagy a másik háború utáni Németország történetéből, kétségtelenül fontos szerepet szántak nekik az egyik, vagy a másik Németország legitimációjában. Az egyesítés óta viszont, ami számukat illeti második, ami tudományos — és tegyük hozzá politikai — jelentőségüket illeti az első helyre léptek az új Németország létrejöttével összefüggő folyamatokat bemutató forráskiadványok. Az irodalom mintha valamit pótolni akarna: akár „szemtől-szemben a történelemmel” gyűjtőcímmel illethetők e kötetek, amelyek valóban tartalmazzák a legfontosabb dokumentumokat — nem ritkán eltekintve a levéltári kötöttségektől.

A másik nagy témakör már fél évszázada vezeti a listát: a nemzetiszocializmus története, benne a holocausttal, az antifasiszta ellenállással és a világháborúkkal — főleg a másodikkal, de az elsőt is érintve, mint előtörténetet. E témakör feldolgozása is befolyásolta az egyesítés. A két hatalmas gyűjtemény, az 1912-ben létrehozott lipcsei Deutsche Bücherei és a kevésbé patinás, 1947-ben Frankfurt am Mainban alapított Deutsche Bibliothek (valamint az utóbbihoz 1970-ben hozzácsatolt berlini Deutsche Musikarchiv) összevonásával 1990 szeptemberében létrejött a jelenkortörténet legnagyobb bázisa. E gyűjteményben mindenekelőtt az 1914-től 1949-ig terjedő időszak irodalma és dokumentumai kutathatók, minden korábbinál kedvezőbb körülmények között. Kiemelt témakörökként szerepelnek a két világháború és a Weimari Köztárság politikai pártjainak története — nem utolsó sorban a nemzetiszocialista párt, illetve a hitleri időszak könyvészeti- és iratanyaga. Nem véletlen, hogy e könyvtár, a Deutsche Bibliothek, a müncheni, nürnbergi és stuttgarti gyűjtemények mellett, a hadtörténészek és a két világháború közötti korszakkal foglalkozó történészek által leggyakrabban látogatott kutatóhely.

Közép-Európa a XX. században is olyan térség volt, ahol ha valaki rátámadt valakire azt szinte mindenki azonnal megérezte. S nem csak megérezte, de legtöbbször mindenkinek károkat és fájdalmat okozott, még akkor is, ha a lépés eredetileg nem is ellene irányult. S hamar örömbe fordult az öröm, amit a győztes érezhetett első sikerei láttán. Nem lehet kétséges, hogy térségünk utóbbi száz esztendejében mindez legjobban a németekre illet: a németeknél egy nemzet sem tiport el többször másik nemzetet, s fájdalmasabban bizonyosan nem. Az sem kétséges, hogy soha sem hullott vissza akkora pusztítás egy nemzetre, mint a múlt században a németekre két alkalommal is. Az utóbbi esetben, először — és máig utoljára — a történelemben: a háborús bűnösöknek nemcsak a történelem, hanem bíróság előtt is

kellott felelniük tetteikért. Életükkel fizettek a háborús főbűnösök: önkezével vett véget életének a Vezér és két leghűségesebb alattvalója, majd Nürnbergben nyerték el ítéletüket, Bormann kivételével, a legbefolyásosabb alvezérek. Utolsónak Jeruzsálemben, már 1961-ben Eichmann-t, a holocaust hóhérá-t ítélték halálra. (Eichmann szakszerűen jegyzetelt naplója nagy feltűnést és vitákat váltott ki a német könyvpiacra, miután majd negyven évvel keletkezése után nyilvánosságra kerülhetett. Magyarul *Tárgyalástól ítéletig* címmel 2000-ben a Trifer Kiadónál jelent meg a kötet, s követte a per idején készült egyedülálló riport, Hannah Arendt 1963-ban angol nyelven megjelent *Eichmann Jeruzsálemben: tudósítás a gonosz banalitásról*, Osiris Kiadó, 2001. című, szintén nagy viszhangot és vitákat keltő kötete.) Ha ma ismét elmondhatjuk, hogy kevés azon nemzeteknek a száma, akik valóban tanultak a történelemből, akkor hozzá kell tennünk: a németek a jó tanulók első soraiban találhatók. Ez különösen a velük (és velünk) élő múlt mindmáig legmegrázóbb nem egészen másfél évtizedére, a náci korszak feldolgozására vonatkozik. Az utóbbi tíz év nagy számú kiadványa igyekszik a korábbiaknál is részletesebben, pontosabban és elemzőbben feltárni a múltnak e különösen sötét, mindmáig nehezen érthető és szellemileg feldolgozható évtizedeit. S erre nem sajnálják sem a pénzt, sem a fáradságot.

Az utóbbi fél évtizedben megjelent több mint félezer történelmi–kultúrtörténeti forráskiadványt — a számítógép és az internet segítségével — áttekintve megállapítható: bármennyire is izgalmas és időszerű az utóbbi évtized fő eseménye, a német újraegyesítés, a forráskiadványok legnagyobb számban továbbra is a nácizmusról, az ellene folytatott küzdelmekről és a holocaustról jelentek meg. E tekintetben nincs változás az előző évtizedekhez képest. Folytatódott a hetvenes évek elejétől indult egyre színvonalasabb, egyes témakörökben szinte teljességre törekvő publikációk sora. Megjelentek ugyanakkor — akárcsak a hazai könyvpiacra — a konjunkturát kihasználó, sebtében összeállított és szakszerűtlenül, vagy alig elfogadható módon jegyzetelt kötetek. A bestsellerek továbbra is Hitlerrel és környezetével, a náci párttal, az SS és az SA történetével, valamint a hadsereggel, a Wehrmacht különféle egységeivel, fegyverzetével foglalkoznak. Ezek a könyvek meglehetősen drágák, ami jelzi a fizetőképes keresletet. A tudományos igényvel összeállított munkák — ezekkel foglalkozunk ismertetésünkben támogatottak, részben úgy is, hogy a különféle „olcsó könyvtár” — ahogy Németországban nevezik zsebkönyv — kiadásban (is) napvilágot látnak.

A müncheni Institut für Zeitgeschichte négy munkatársának gondozásában megjelent *Az SS államának anatómiája* (*Anatomie des SS-Staates*, Német Zsebkönyv Kiadó, Deutsche Taschenbuch Verlag, DTV, 1999.) öt tanulmányt és hozzájuk kapcsolódó dokumentumokat tartalmaz. Amint a kiadó is jelzi, kézikönyvről

van szó, amelyben a szerzők mind a legújabbkor kutatói, mind a „politikai felvilágosítás” számára szánják mondanivalójukat. Hans Buchheim két tanulmánya (*Az SS, az uralom eszköze — Die SS, das Herrschaftsinstrument*, illetve *Parancs és engedelmesség — Befehl und Gehorsam*), a tekintélyes Martin Broszat *Nemzetiszocialista koncentrációs táborok 1933–1945 — Nationalsozialistische Konzentrationslager* és Hans-Adolf Jacobsen: *A komisszár-parancs és a szovjet hadifoglyok tömeges megsemmisítése (Komissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener)*, valamint Helmut Krausnick: *Zsidóüldözés (Judenverfolgung)* című írása jól mutatja a forrásközlemény és a tanulmánykötet közötti átjárás lehetőségeit.

Walter Naasner *SS gazdaság és SS adminisztráció (SS-Wirtschaft und SS-Verwaltung — Droste Verlag, 1998)* már valóban dokumentumkötet, amelyből az SS Gazdasági- és Adminisztrációs Főhivatal (Wirtschafts-Verwaltungshauptamt) és annak irányítása alatt 1934-től működő, hadifoglyok kényszermunkáján alapuló több száz vállalat tevékenységéről kaphatunk részletekben gazdag képet. A kötet dokumantumainak középpontjában egy irategyüttes áll (az úgynevezett Mindener-jelentés), amelyet a főhivatal munkatársai állítottak össze még 1946–47-ben, mint hadifoglyok az egyik brit internáló táborban. A kötethez írt forráskritikai bevezető és a jegyzetapparátus mellett biográfiai áttekintések mutatják be a hivatal főbb munkatársait.

Tartalmilag e könyvhöz kapcsolható a Szovjetunió megtámadását követő első két év fontos dokumentumait közlő *Különleges osztagok a Szovjetunió megszállt területein 1941–1942 (Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42, Edition Hentrich, 1997.)* című kötet. A nemzetközi feltűnést is kiváltó kötetben a német megszálló polgári és katonai biztonsági szolgálatok — Sicherheitspolizei és az SD — jelentései találhatók. E dokumentumokból képet alkothatunk a megszállás körülményeiről, a megszállt területek mindennapjairól és természetesen az ellenállásról, valamint az annak letörésére szervezett akciókról. (A nagy érdeklődést kiváltott munka a magyar könyvpiacra is napvilágot látott, amiért ismertetésétől eltekinthetünk.)

A másik oldalról, a moszkvai levéltárakból gyűjtött dokumentumokból világítja meg a történetet a Lew Besymenski és Gert Meyer értékes bevezetőjével ellátott és szerkesztésében készült *A Wehrmacht bűnei* című dokumentumkötet (*Wehrmachtsverbrechen. Dokumente aus sowjetischen Archiven. PapyRossa Verlag, 1997.*). Annyit hozzátehetünk, hogy az eredetileg orosz nyelven készült kötet már több mint harminc éve megjelent, s az új helyzet volt az, ami német nyelven is lehetővé tette a mintegy 150 eredeti dokumentum újabb közzétételét E dokumentumok — a kiadó kommentárja szerint — tanúskodnak a „tisztának” minősített Wehrmacht részvételéről a civil lakosság, a hadifoglyok elleni bűntettekben, a

megszállt területek feldúlásában, kényszermunkások deportálásában, műkincsek elrablásában.

Harmadik, bővített kiadásban jelent meg *A nemzetiszocialista állam törvényei, egy törvénytelen rendszer dokumentumai (Gesetze des NS-Staates, Dokumente eines Unrechtssystems, UTB, 1994.)*. A több mint száz dokumentumot szintén tudományos apparátussal és igényességgel közreadó kötet áttekintő válogatás, amely jól használható az ismeretterjesztésben és a tudományban egyaránt.

Peter-Ferdinand Koch összeállítása szintén az SS-el foglalkozik (*Az SS pénzügyei — Die Geldgeschäfte der SS, Hoffmann & Campe, 2000.*), mégpedig a szervezet bankkapcsolataival, azzal, miképpen juttattak illegális pénzeket a szervezet számára. Az érdekes és — az 1933 előtti időszakkal ellentétben pontos — dokumentáció lehetővé teszi e körök együttműködésének bemutatását, ha nem is az egész rendszerre kiterjedően. Ezzel is közelebb juthatunk az SS működésének többoldalú megismeréséhez.

Érdekes kötettel jelentkezett a témakör ismert kutatója, Walcher Hofer, berni egyetemi tanár. *A Nemzetiszocializmus (Der Nationalsozialismus, Fischer (TB.), Frankfurt)* című összeállítás a teljes korszakból válogat iratokat, azzal a kimondott céllal, hogy az olvasóban ellenérzéseket kiváltó tendenciózus elemzésekkel, kommentárokkal szemben maguk a dokumentumok beszéljenek a múlttól, mégpedig „elrettető” erővel.

Sok hasonló könyv között az egyetlen kiadvány, amely tudományos és nem propaganda-igénnyel, tartalmaz valamiféle pozitív mondanivalót a náci hadseregről — igaz nagyon óvatosan —, a főleg fényképeket, de más dokumentumokat is közreadó kötet, Werner Held összeállítása. *A Walter Nowotny vadászrepülő* című nem túl vastag kötet a német légierő, a Luftwaffe legsikeresebb osztrák, „Nowi”-nak becézett pilótájáról szól (Motorbuch Verlag Pietsch, 1997). A sokakat érdeklő témakör, a repülőket és harci helyzeteket ábrázoló fényképek és a sikeres, mosolygó „Nowi” szinte feledteti a lényegét: egyrészt az általuk okozott háborús pusztítást, másrészt azt, hogy a német és a vele szövetséges, köztük az osztrák vadászrepülők legnagyobb sikere az volt, ha életben maradtak egy-egy bevetés után, illetve a leg-ritkább, ha a háborút is sikerült túlélniük.

Utolsóként egy visszaemlékezés a háború utolsó napjairól. Ernst G. Schenck kötete (*Szükségkórház a birodalmi kancellária alatt — Das Notlazarett unter der Reichskanzlei, VMA-Vertriebsgesellschaft, 2000.*) a Hitler-bunker szomszédságában létesített sükségkórházról szól, ahol a legszűkösebb körülmények között látták el a Berlin ostromakor százszámra idehordott sebesülteket. A birodalmi kancellária alatti labirintusrendszerben elhelyezett kórház orvosai, köztük Schenck professzor és főnöke, az ekkor már halálos beteg Haase professzor éjjel-nappal

operált, mentette az életüket. A jelenet — amint azt más kiadványokból tudjuk — lehetett volna bárhol a háborútól dúlt Európában, egyetlen kivétellel. Mintegy 12 órával — amint az később kiderült — Hitler és társai öngyilkossága előtt Schenck doktort áthívták a Führerhez, akit megvizsgált és rögzítette is diagnózisát. Ezzel újabb dokumentum szól amellett, hogy Hitler az utolsó órákra már mind szellemileg, mind pedig fizikailag összeomlott. A kötetet eddig nem publikált dokumentumok is figyelemre méltóvá teszik.

Szinte kivétel nélkül támogatták a fasizmus ellen, Hitlerrel szemben fellépők-ről, valamint a holocaustról szóló színvonalas irodalom kiadványai — ezt e kötetek ára is kifejezi. (Úgy tűnik az osztrák szélsőjobb kormánytényezővé válása után e politikai szándék újabb inspirációt kapott, de érzékelhetően nőtt az aggodalom a németországi neonácik térnyerése miatt is.) Különösebb újdonság nem figyelhető meg e köteteknél, inkább a részletek válnak egyre plasztikusabbá.

A fasizmus története és az ellenállás-tematika között mintegy átvezető kötet Georg Denzler és Volker Fabricius *Keresztények és nemzetiszocialisták (Christen und Nationalsozialisten)*, Fischer TB, Frankfurt 1993.) A kötet újabb adalékokkal szolgál a máig folyó vitához: miképpen ítéltető meg a német keresztény egyházak magatartása a fasizmus idején? Legfőképpen arról, hogy valóban megtett-e mindent az egyház, amit megtehetett hívei és más üldözöttek védelmére. A szerzők nem kívánnak választ adni a kérdésekre, a dokumentumokkal inkább gondolkodásra készítetik az olvasót. Nem foglalnak állást akkor sem, amikor két mártírt mutatnak be, két egyházi személyiséget akik életüket áldozták, hogy másokat megmentenek. Egyéni sorsok. A kötet másik megválaszolatlan kérdése, miképpen dolgozzák fel a történeteket maguk az egyházak.

A történészek között a nemzetiszocialista korszakról folyó vitának, az úgynevezett „Historikerstreit”-nek egyik legtekintélyesebb szereplője Hans Mommsen. E vita arról szólt, és tart ma is, igaz kisebb intenzitással, hogy vajon a fasizmus szerves, vagy szervesen jelensége-e a német történelemnek. Mommsen újabb fontos, az ellenállási mozgalmak mindeddig legteljesebb palettáját bemutató könyve, az *Alternativa Hitlerrel szemben (Alternative zu Hitler)*, Beck Verlag, 2000.) e témakörhöz nyújt adalékokat, a náciizmus „szerves” jellege mellett érvelve. Kötete mellett nagy számú hasonló forráskiadvány említhető. Összefoglaló jellegű a katonai ellenállást 1933-tól, a náci időszak kezdetétől egészen 1945-ig dokumentáló áttekintő kiadvány (*A lelkiismeret lázadása – Aufstand des Gewissens*, Mittler & Sohn, 2000.). Thomas Sandkühler kötete, „*Endlösung*” *Galiciában* (Dietz Verlag, Bonn, 1996.) viszont a történelem személyes pillanatát, egy német ellenállását örökíti meg: Berthold Beitz egyike volt azoknak, akik Kelet-Lengyelországban igyekeztek megakadályozni zsidók meggyilkolását. És egy lengyel. Jan Karski *Ember a*

holocaust ellen. (*Einer gegen den Holocaust*, Piper Verlag, 1998.) című, Elie Wiesel előszavával megjelent kötete a lengyel ellenállási mozgalom futárának történetét dokumentálja, aki 1942-ben elsőnek jutott be a varsói gettóba, és juttatta el a közölt dokumentumot a szövetségesekhez. Hasonlóképpen szűkebb, az utóbbi években mind gyakrabban vizsgált tematikához, a nők szerepéhez adalék Florence Herve összeállítása a „*Szabadnak éreztük magunkat*” („*Wir fühlten uns frei*”, Klartext-Verlag, 1997.), amelyben francia és német asszonyok sorsáról kapunk visszaemlékezéseket és tudósításokat, tovább gazdagítva az ellenállási mozgalom történetét.

Michael Ley „*A német vér védelmében...*” („*Zum Schutze des deutschen Blutes...*”, Philo Verlag, 1997.) kötetének kiindulópontja az 1935. szeptember 15-én elfogadott „Törvény a német vér és a német becsület védelméről” értelmezése, annak bemutatása, miképpen tették „jogilag végrehajthatóvá” a fajelméletet. A közölt dokumentumok periratok, első ízben e kötetben megjelent válogatás a bécsi tartományi bíróság (Wiener Landgericht) aktáiból. Valóban a hétköznapi fasizmus tárul elénk: kisemberek bosszúja, denunciálás, kapzsiság, a szerelmi vetélytárs feljelentése, ágyjelenetek, valamint a magasabb akaratnak megfelelően eljáró bírók magatartása, s a végén mindezekhez megannyi ítélet az „árja” feljelentők javára, pusztulásba küldve az elítéltet.

A „3-as akció” (*Betrifft „Aktion 3”*, Aufbau-Verlag, 1998.) szintén az „árjásítással” foglalkozik. A kötet egy Düsseldorfban rendezett kiállítás anyagait tartalmazza, dokumentumokat a zsidó vagyon elkobzásáról, annak módjáról és a vagyontárgyak sorsáról. A több ezer aktából Wolfgang Dreßen válogatott, ügyelve arra, hogy konkrét példákkal is érzékletesebbé tegye a történeteket. Így dokumentumok szólnak arról, miképpen jutott hozzá az IG Farben egy zsidó temető területéhez, milyen bútorokat vásároltak meg iskolák, a bonni egyetem könyvvásárlásairól, illetve hogyan jutottak az árja szomszédok szőnyegekhez, ruhákhoz, sőt az elkobzott krumplihoz. Kibombázott német családok is olyan utalványok révén jutottak olcsó bútorokhoz, amelyeken fel volt tüntetve, hogy azok „zsidó tulajdonból” származnak — nem ritkán Hollandiából, Franciaországból vagy éppen Belgiumból. Arról is szól dokumentum, hogy a koncentrációs tábor túlélés és elkobzott javaik után jóvátételi igényüket bejelentők kérelmét az a hivatalnok utasította vissza, akinek kézjegye korábban az említett utalványokon szerepelt.

A téma hasonló, csak éppen a megközelítés összetettebb. Nem kifejezett forráspublikáció Frank Bajohr könyve („*Árjásítás Hamburgban*”, „*Arisierung in Hamburg*”, Christians Verlag, 1997.) mégis e körbe sorolható a hatalmas levéltári anyag bemutatása miatt. A kötet dokumentumai 1933-tól 1945-ig kísérik nyomon a zsidó tulajdonosoktól különféleképpen elvett javaknak és maguknak a tulajdonosoknak

a sorsát, a német gazdaság egyik központjának, Hamburgnak „zsidótlanítását”. A példák döbbenetek, milyen módszerekkel jutnak vagyonokhoz a gazdasági és politikai ranglétra magasabb fokait birtoklók, az „árja” hatalmasok.

Nagy számban jelennek meg továbbra is forráskiadványok a holocaustról. A hagyományos szerkezetű kötetek közül sok a felvilágosító munkát segíti. Ilyen a *Buchenwald, a koncentrációs tábor* (*Buchenwald, ein Konzentrationslager*, Pahl-Rugenstein Nachfolger, 2000.), amely ismertető és leíró szövegek kíséretében teszi közzé a különféle dokumentumokat és fotókat. Értékes dokumentumokat ad közre Joe J. Heydecker kötete, pontosabban fényképgyűjteménye, *A varsói gettó* (*Das Warschauer Ghetto*, DTV 1999.). A fényképeket 1941 elejétől egy német katona, Joe Heydecker készítette, akit fotolaboránsként vezényeltek Varsóba. (Joe J. Heydecker — a kötet összeállítója nyilván a fia, a nevében szerepelő „J” a junior szóra utalhat.) Heydecker tudatosan vállalja küldetését, megörökíti az éhségtől elgyötört, beteg, elkínzott embereket és a meggyilkoltakat, hogy, mint írta, „megörökítsem a szégyent, rögzítsem a kiáltást, amelyet én akartam kiáltani a világnak”. A kötet jól egészíti ki az olyan standard kiadványokat, mint amilyen a *Tanuságtevők, jelentések és dokumentumok a zsidóüldözésről a „Harmadik Birodalomban”* (*Zeugen sagen aus. Berichte und Dokumente über die Judenverfolgung im „Dritten Reich”*, Aufbau TB, 1998.), amelyben koncentrációs táborokból szabadultak vallomásait közlik bevezetővel. A Barbara Rogasky összeállította *Holocaust* (*Holocaust*, Rowohlt Verlag, 1999.) alcímében jelzi: a kötet a fiatal nemzedék, a jövő generációja számára készült. E kötetek, ki nem mondva, vitairatok. Megjelennek azonban olyan írások is, amelyek nyíltan vállalják a vitát. Ilyen a Markus Tiedemann által összeállított *„Auschwitzban senkit sem gázosítottak el”* („*In Auschwitz wurde niemand vergast*”, Verlag an der Ruhr 1996., majd zsebkönyvként: Bertelsmann Verlag, 2000.), ahol a címben szereplő idézőjellel a leggyakrabban előforduló és jellemző 60 szélsőjobboldali állítást mutatják be, s velük szemben bizonyítékokat felsorakoztatva bizonyítják az állítások valótlanágát.

Végül essék szó az igazi újdonságról, a német egyesítéssel foglalkozó forráskiadványokról.

Nagy számú forráskiadvány — és rajtuk kívül természetesen a legkülönfélébb más jellegű kiadványok tömege — foglalkozik azzal a történnel, amit hol „hihetetlennek”, hol „a történelemben példátlanak”, hol pedig — már mérsékelt hangnemben — „a jelen körülményeiből előre nem láthatónak” neveznek: a német egységgel vagy újraegyesítéssel, a „Deutsche Einheit”-el vagy „Wiedervereinigung”-al. Az alaphangvétel: az esemény nem csupán a németek számára, hanem egész Közép- és Kelet-Európának meghozta a régi vágyak beteljesedését. Az utóbbi majd fél évszázadban nem egyszer a harmadik világháború veszélyével fenye-

gető feszültségek sorozatát előidéző NDK – NSZK, Nyugat Berlin – Kelet Berlin ellentét elmúltával fellélegezhetett a világ. Sőt, az Európai Közösség is egy pillanatra megfeledkezhetett aggodalmáról, amit már korábban érzett az egyre nyilvánvalóbbá váló német túlsúly miatt. A nem ritkán heves érzelmi töltést sejtető dokumentumokból e korántsem egyszerű folyamatokkal ismerkedhetünk meg, többnyire nagy gonddal és igényesen összeállított kötetekből.

Az iratok a német diplomácia, s különösen a kancellária nem lebecsülendő teljesítményeiről tanúskodnak, beleértve a nem mindig, sőt meglehetősen ritkán méltányolt Helmut Kohl ügyes lépéseit. E kötetek bevezető tanulmányai szinte sztereotipiként hangsúlyozzák, hogy a németek nem feledkeznek meg azokról, akiknek e folyamatban a legtöbbet köszönhetnek: a Szovjetunióról és az Amerikai Egyesült Államokról (ebben a sorrendben) és mindig kiemelten Magyarországról. (Mindenekelőtt a jeladásért, a határ megnyitásáért.) Megjegyzendő, a Magyarország szerepével foglalkozó sorok az esetek többségében szinte protokolláris jellegűek. Inkább a hála személyes hangvételű jelei, amennyiben méltatják a magyar politika és politikusok bátorságát, mi több merészségét. Az egységhez vezető folyamat elemzésekor a fő hangsúly természetesen minden elemzésnél — és a dokumentumokban is — a nagyhatalmak szerepén van.

Jellemző továbbá, hogy a nehézségekért, az egyesülést követően szinte azonnal megjelenő kritikáért, a Kelet–Nyugat-probléma új köntösben és új tartalommal való jelentkezéséért, az egyesülés eufóriáját követő kiábrándulásért nem keresnek „bűnbakokat”, még kevésbé bűnösöket. Nem átkozzák a „bűnös múltat” sem, hanem igyekeznek bemutatni és megértetni a folyamatokat, mindenekelőtt a Német Demokratikus Köztársaság, az NDK történetének és történetírásának az újraértékelésével. E munka összefoglalójaként jelent meg a négy tematikai egységet tartalmazó kötet *Külön múlt, közös jövő (Getrennte Vergangenheit, gemeinsame Zukunft, DTV, 1997.)* címmel. A kötetek az úgynevezett „ankét bizottság” munkájának dokumentumai. E bizottságot a német parlament bízta meg „A németországi NSZEP-diktátúra történetének és következményeinek feldolgozásával”, és 1992 márciusától 1994 júniusáig folytatta munkáját. Áttekintve a zsebkönyvtár méretű és szolid terjedelmű köteteket, megállapítható, hogy a Willy Brandt által útjára bocsátott bizottság — ez volt Brandt utolsó beszéde a Bundestagban — anyagai éppoly ellentmondásosak, ahogyan azt Brandt beszédében megjósolta. A különféle irányzatok demokratikusan kiegyensúlyozott részvétele (7 fő CDU–CSU, 5 fő SPD, 2 fő FDP, 1 fő Grüne, 1 fő PDS), valamint a parlamenti frakciók által javasolt és a parlament elnöke által kijelölt szakértők megbeszélései, konzultációi sok szempontból érdekesek és értékesek voltak, az esetek jó részében azonban meglehetősen parttalan, nem ritkán a szakértelmet is mellőző politikai vitákba torkollottak. Joggal

jegyzik meg a szerkesztők: „... a vita folyamata nem zárult le.” E kötethez ajánlani lehet egy másik oldalról közelítő forráskiadványt: a ... *nos, ez nem a mi alternatívánk volt. NDK ellenzékiek tíz évvel a fordulat után* (. . . *das war doch nicht unsere Alternative, DDR-Oppositionelle zehn Jahre nach der Wende*. Westfälisches Dampfboot, 1999.), amelyben a volt NDK demokratikus ellenzék (a „Bürgerbewegungen”) csoportjainak tagjai vetik fel, hogy vajon az NDK-ban bekövetkezett fordulatnak mindenképpen a nyugatnémet társadalmi rendszer átvételéhez kellett-e vezetnie.

E kötetek között is méltán keltett nagy feltűnést a *Dokumentumok Németország politikájáról. A német egység (Dokumente zur Deutschlandpolitik, Deutsche Einheit*, Oldenbourg Verlag, 1998.) című kiadvány, amelyről fontossága és magyar vonatkozásai miatt is bővebben szólok. A hatalmas, 1667 oldal terjedelmű kötet a Szövetségi Belügyminisztérium és a Szövetségi Levéltár közös gondozásában jelent meg. A szokatlanul, de ez esetben indokoltan terjedelmes (236 oldalas) — és tegyük hozzá tartalmas — bevezető szerzői, a dokumentumok összeállítói és jegyzetelői nem kevesebbre vállalkoztak, mint a kancellári hivatal (Bundeskanzleramt) 1989–1990-ben az újraegyesítéssel kapcsolatosan keletkezett „döntő jelentőségű” iratainak lehető legteljesebb közzétételére. Érdemes megjegyezni, hogy valóban olyan iratokról van szó, amelyek publikálását a történések, a döntési folyamatok kivételes jellege tette lehetővé, feloldva, illetve ezen iratoknál nem alkalmazva a levéltári törvényben szereplő türelmi, a kutatást évtizedekre lehetetlenné tevő zárolási időt. Így kerülhettek be a kötetbe Helmuth Kohl telefonbeszélgetései a folyamatban érdekelt államfőkkel. Gorbacsovval, aki érzékeltetve ugyan, hogy egyetért a folyamattal, meglehetősen tartózkodó volt, és inkább fékezte semmint sietette az eseményeket, igyekezve azokat ellenőrzése alatt tartani, illetve, mindenekelőtt, nem kihívni belső ellenzékét. Bush elnökkel, aki előbb óvatoskodott az NDK megítélésében, majd szinte gyermekes lelkesedéssel sürgette Kohlt a továbblépésre, tartva attól, hogy Gorbacsov megállhat vagy akár meg is bukhat és akkor mindenek vége: „addig üssük a vasat, amíg lehet” — mondta Kohlnek. És természetesen, nem véletlenül, Kohl telefonbeszélgetései Mitterrand-al, különösen baráti hangvétellel, minden részkérdésről tájékoztatva őt, illetve konzultálva vele a legújabb lehetőségekről, s mindig előzetesen, a tervezett lépésekről is. E beszélgetésekben mindkét oldalon jól érzékelhető a történelmi lecke megértése: törekvés az erősebb Németországgal szembeni hagyományos francia bizalmatlanság eloszlatására Kohl részéről, illetve az európai történelmi sorsközösség vállalása Mitterrand által. (A konzultációk Thatcherrel ritkábbak voltak.) Érdekes összevetni a lengyel és a magyar vezetőkkel folytatott tárgyalásokat, illetve a velük kapcsolatos elemzéseket, megjegyzéseket tartalmazó dokumentumokat. Például Kohl, beszá-

molva Bush-nak a magyar, a lengyel és az NDK-beli helyzetről, 1989. október 23-án a „legkedvezőbben alakulónak” minősítette a magyarországi folyamatokat, a magyarokat „bátraknak” és „eltökélteknek” nevezte. „Amit a magyar kormány tesz, az nagy merészség.” — mondta. Majd hozzátette, nem biztos abban, hogy ezt a választók honorálni fogják az elkövetkezendő választásokon. A lengyeleknél a súlyos politikai és gazdasági nehézségekre hívta fel a figyelmet, az NDK esetében pedig egyenesen kaotikusnak nevezte a helyzetet. E beszélgetésben is megjelenik az állandó törekvés a konszenzusra, a Nyugat ellentéteinek az elhárítására. Kohl beszámol Bush-nak arról, hogy most készítik elő körútját, elutazik Londonba, Hágába, Rómába és Párizsba azért, hogy kifejtse: alaptalan a félelem Németország keleti politikájával, az „Ostpolitik”-kal szemben. Nem kell tartani attól, hogy az — ekkor még óvatosan felvetett — újraegyesítés gondolata miatt Németország elhanyagolja a Nyugatot, a NATO-t és az Európai Közösséget. Ellenkezőleg, hangsúlyozni fogja, hogy minderre csak azért kerülhetett sor, mert „a Nyugat összetartott”. Bush válaszában óvatoskodott, egyetlen konkrétumot említett, a lengyeleknek kilátásba helyezett pénzügyi segítséget — Magyarországról nem is tett említést. A kötetben az egyik leghosszabb — egyben az utolsó magyar tárgyú — hét oldalas dokumentum az a feljegyzés, amely Kohl és Németh Miklós 1989. december 16-i budapesti találkozásáról készült. Értéke, hogy híven tükrözi a légkört, a két kormányfő nyílt kapcsolatát. A beszélgetésben áttekintették az európai helyzet szinte valamennyi összefüggését, kiemelten természetesen a német–német kapcsolatok alakulását és az ezzel kapcsolatos magyar érdekeket — beleértve olyan „apróságokat”, mint a magyar munkavállalói kvóta, a munkavállalási engedélyek számának Németh által kért emelését. Valójában mindez apróság volt a német egyesítéshez képest, aminek ekkor még csak az előszele érződött: „Mind gyakrabban hallatszanak hangok, amelyek az újraegyesítést kívánják.” — jegyezte meg Németh Miklós. Kohl nyilván nyugtázta a megállapítást, megjegyzést azonban nem fűzött hozzá. Viszont a megbeszélés végén Kohl megköszönte Horn Gyula külügyminiszter „igen baráti szavait” a német kérdésről, jelezve nagyra értékeli a külügyminiszter erőfeszítéseit is. (A kötetben szerepelnek dokumentumok, amelyek beszámolnak Hornnak az NDK vezetőivel folytatott, őket mérsékletre intő megbeszéléseiről.)

A nagypolitika dokumentumai mellett még érdekesebbek lehetnek a civil társadalom fórumaival foglalkozó kötetek, mint a *Demokrácia most vagy soha (Jetzt oder nie Demokratie*, Forum Verlag Leipzig, 2. kiadás, én. — az első kiadás 1990-ben jelent meg), amely a Lipszében 1989 őszen elindult mozgalom fórumán elhangzottakból válogat. A megfelelő hazai kiadványhoz hasonlóan hatalmas és színvonalas vállalkozás *Az NDK központi kerekasztal-tárgyalásai (Der Zentrale*

Runde Tisch der DDR, Westdeutscher Verlag, 2000.), amely öt vaskos kötetben közli a tanácskozások jegyzőkönyvét, valamint a tárgyalásokon előterjesztett dokumentumokat. A kötetekből megállapítható, ha formájában sok volt is a hasonlóság a hazai kerekasztallal, e fórum — amint azt a későbbi események is megmutatták — lényegesen csekélyebb mértékben befolyásolta az események alakulását, mint a hazai eszmecsere. Érdemes hozzáolvasni a már korábban megjelent, Andre Hahn jegyezte *A kerekasztal. A nép és a hatalom. Politikai kultúra az NDK utolsó évében* (*Der Runde Tisch. Das Volk und die Macht, Politische Kultur im letzten Jahr der DDR*, Verlag am Park, 1998.) című kötetet, amelyhez a reformszocialista PDS-vezető, Gregor Gysi írt előszót.

Ami bizonyosan megállapítható: a forráskiadványok piaca tovább bővült Németországban, és az ehhez szükséges színvonalas kiadványokban sem volt hiány. Mindez annak a kiadványokat támogató sokrétű, az alapítványoktól, a minisztériumokon át egészen a parlamenti megrendelésekig terjedő rendszernek köszönhető, amely e nem kis költségeket igénylő műfaj továbbélését biztosíthatja.